

Στοι: Χριστόπουλος, Δ. (επιφ.): 2008

Το αυθόρμητο γήτευμα των
μειονοτήτων στην ελληνική
έννομη τάξη.

Αθήνα: Κριτική

Μιχάλης Τσαπόγας

*Ανοχή και επιτήρηση υπό τη σκιά
της επικρατούσης θρησκείας*

Η συνάντηση της ελληνικής έννομης τάξης με το θρησκευτικό μειονοτικό φαινόμενο μελετάται κατά κανόνα σε σχέση με αυτές καθαυτές τις θρησκευτικές κοινότητες, τόσο σαν πραγματολογικό και πολιτικό δεδομένο όσο και ως προς το συγκεκριμένο νομικό καθεστώς που τις διέπει, ιδιαίτερα δε σε αναπόφευκτη αντίστιξη και συνάρτηση με το νομικό καθεστώς της πλειονοτικής θρησκευτικής κοινότητας (Alivizatos 1999, Filos 2004). Στο πλαίσιο μιας κανονιστικής ερμηνείας του μειονοτικού φαινομένου παραμένει, ωστόσο, αξία ιδιαίτερης προσοχής η παραδοσιακή προδιάθεση του Έλληνα νομοθέτη απέναντι στη φύση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικότερα ως προς την ένταξη αυτών στον δημόσιο χώρο με τα συνακόλουθα βάρη θεσμών οργάνωσης και μηχανισμών επιτήρησης.

Πράγματι, η νομική μεταχείριση των θρησκευτικών μειονοτήτων από το ελληνικό κράτος χαρακτηρίζεται από διη- ←
νεκή πολιτειακή μέριμνα για τον έλεγχο τους, τουλάχιστον αφ' ης στιγμής παύει να καθίσταται εφικτός ο διωγμός τους. Δύο παράγοντες εμφανίζονται να έχουν επιδράσει ιστορικά και πολιτικά σε αυτή τη μεταχείριση: πρώτον, η ισχύς και η επιθετική διάθεση (Δημούλης 1999: 141-148) της θρησκευ-

τικής πλειονότητας, η οποία στηρίχθηκε στη φαντασιακή ταύτισή της με το έθνος (Ματάλας 2002: 7-18) και την υλική σύνδεσή της με το κράτος, προκειμένου να καταστήσει κατά το δυνατόν νομικά δεσμευτική την πραγματική της «επικράτηση» (Αγουρίδης 2002: 373-374). Δεύτερον, οι οθωμανικές καταβολές ενός συστήματος αναγκαστικής συσσωμάτωσης σε πολιτειακά κύτταρα με θρησκευτικό προσδιορισμό, σύστημα το οποίο παραδοσιακά συνδυάζει την προστασία με την επιτήρηση. Πρόκειται ουσιαστικά για την εγγεγραμμένη ανάμνηση των οθωμανικών μιλέτ (Αναγνωστοπούλου 1998: 29-36, Zaffi 2006: 136-138), δηλαδή ενός συστήματος στο πλαίσιο του οποίου η ένταξη σε θρησκευτική ομάδα αποτελεί αυτονοήτως την κατεξοχήν δημόσια κατάσταση του προσώπου, στο μέτρο που καθορίζει την ένταξή του σε ομάδα διά της οποίας μετέχει στο κράτος.

Σε αυτό, άλλωστε, το προαιώνιο οργανωτικό σχήμα οφείλει εν πολλοίς και η ίδια η Εκκλησία της Ελλάδας την προέχουσα πολιτειακή της περιωπή: ως άλλοτε «εθναρχούσα», από την εποχή που και η ίδια αποτελούσε θρησκευτική μειονότητα στην αχανή αυτοκρατορία, η εκκλησία αφομοίωσε θεσμικά, ακόμη και σε βάρος της δογματικής-νομοκανονικής της ευταξίας (Τρωιάνος-Δημακοπούλου 1999: 30-39 & 97-102, Νανάκης 2002: 20-29), το κόστος της άτεγκτης πολιτειακής το οποίο συνεπαγόταν η αναγνώρισή της ως «εθνικής» από το νεαρό κράτος. Η αναγνώριση αυτή, άλλωστε, εμφανιζόταν ως νομοτελειακή συνέπεια των όρων διεξαγωγής και ευόδωσης του απελευθερωτικού αγώνα, οι οποίοι φαίνονταν να νομιμοποιούν ακόμη και την αντίληψη περί της ορθόδοξης πίστης ως αποκλειστικού κριτηρίου συμμετοχής στο έθνος (Βόγλη 2007: 39-58). Έκτοτε, αν και αδιαμφισβήτητη πλειονότης μέσα σε συγκροτημένο κράτος,

η εκκλησία συμπεριφέρεται με όρους πολιτικής και «εθνικής» εκπροσώπησης: φαίνεται δηλαδή να προτιμά στο διηνεκές, ακολουθούμενη μάλιστα από σημαντική μερίδα της κοινωνίας και της πολιτικής τάξης, ένα σχήμα που προσιδιάζε σε οργάνωση μειονοτήτων. Η θεμελιώδης αντίφαση της επιλογής αυτής, υπό τους όρους της σύγχρονης πολιτειακής οργάνωσης και ιδιαίτερα των δικαιωμάτων, έγκειται στο γεγονός ότι η εκκλησία επιφυλάσσει μεν για τον εαυτό της ακόμη και σήμερα το φάσμα της «εθναρχίας», αμφισβητώντας την επάρκεια, τη διάρκεια ή την εθνική γνησιότητα του ελλαδικού πολιτειακού μορφώματος, πασχίζει δε επιμότως να αποτρέψει την εξασφάλιση όρων θεσμικής ισότητας υπέρ οιασδήποτε άλλης θρησκευτικής κοινότητας πλην της μουσουλμανικής και της ισραηλιτικής (Σαρμάς 1997: 343), δηλαδή των λιγότερο ανταγωνιστικών στη διεκδίκηση μεριδίου εκπροσώπησης του ελληνικού «έθνους».

Κατ' αποτέλεσμα, η εκκλησία όχι μόνον ασκούσε επί δεκαετίες με ιδιαίτερη επιμέλεια το δικονομικό της δικαίωμα παρεμβολής στην ετερόδοξη λατρεία¹, αλλά επιπλέον αντέδρασε σθεναρά στην αναγνώριση της αντίρρησης συνείδησης², ζητούσε επισήμως «να συστηθή όπως μη διορίζονται εις επικαίρους θέσεις διαφόρων Υπουργείων πρόσωπα μη ανήκοντα εις την Ορθόδοξον Εκκλησίαν [...] να απαγορευθώσιν αι δημόσιαι εορταστικά εκδηλώσεις και εμφανίσεις των ετεροδόξων» (Παπαστάθης 2000: 42), ενώ εξακολουθεί

1. Σε συνέχεια πλούσιας νομολογίας (Κονιδάκης 2005: 55-104), πλέον πρόσφατη η απόφαση 1411/2003 Συμβουλίου Επικρατείας, στο: *Νομοκανονικά*, τ. 2/2003, σσ. 141-150.

2. Επιστολή Διαρκούς Ιεράς Συνόδου υπ' αρ. πρωτ. 1191/2001 προς τον Πρόεδρο της Βουλής, στο: *Εκκλησία*, 2001: σσ. 282-284.

να αντιδρά, ως άμεσα θιγόμενο μέρος, οποτεδήποτε κάποιο μέτρο περιοριστικό της θρησκευτικής ελευθερίας υποστεί κριτική εγχώριας³ ή διεθνούς⁴ προέλευσης.

Υπό αυτό το πρίσμα καθίσταται εναργής και εξηγήσιμη η εξέλιξη της ελληνικής νομοθεσίας, νομολογίας και διοικητικής πρακτικής για τη θέση των μειονοτικών θρησκευτικών κοινοτήτων και των μελών τους καθώς και για την άσκηση, τους περιορισμούς ή την αστυνόμευση δικαιωμάτων όπως η λατρεία, ο αυτοπροσδιορισμός, η μύηση των τέκνων και η διάδοση της πίστης σε αλλοδόξους.

Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται εναργώς στα συνταγματικά κείμενα (Ζώη-Λασθιωτάκης-Γιαννόπουλος 1998: 39-42). Ενώ μέχρι και το Σύνταγμα του 1911 οι σχετικές διατάξεις αρκούσαν στην προστασία της «ακωλύτου» λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας με μόνο περιορισμό την απαγόρευση προσηλυτισμού σε βάρος της επικρατούσης, το 1925 προστίθεται η ρήτρα «εφόσον δεν αντίκεινται εις την δημοσίαν τάξιν», και στο σχέδιο Συντάγματος του 1948 η καινοφανής αλλά μακρόβια ρύθμιση ότι «οι λειτουργοί των λοιπών θρησκευμάτων υπόκεινται εις τας αυτάς έναντι της Πολιτείας υποχρεώσεις και την αυτήν υπό ταύτης επιτήρησιν, ως και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας». Με το

3. Διαμαρτυρία Διαρκούς Ιεράς Συνόδου υπ' αρ. πρωτ. 1905/2004 για την εγκύκλιο της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου σχετικά με την εκτέλεση αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Εκκλησία, 2004: σ. 501-502), αλληλογραφία επί εκθέσεων του Συνηγόρου του Πολίτη: <http://www.synigotos.gr/reports/Holy_Synod_2001_da.doc> κ.ο.κ.

4. Τακτικές κατ' έτος παρεμβάσεις προς την Πρεσβεία των ΗΠΑ, μετά από κάθε έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ για τη θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα, στο: *Εκκλησία*, 2001: σσ. 288-290, 2005: σσ. 5-6 & 888-890 κ.ο.κ.

εξαιρετικό του βάρους, ο όρος «επιτήρηση» παραπέμπει κατ' ουσίαν σε μια γενικευμένη, αν και με εσωτερικές διαφοροποιήσεις, υπαγωγή όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων στην άμεση εξουσία της πολιτείας. Υπό την «επιτήρηση» αυτή, το γεγονός ότι οι άλλες θρησκείες, πλην της επικρατούσης, τυγχάνουν νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου δεν αποδίδει σε αυτές μεγαλύτερη ελευθερία, παρά μόνο λιγότερα προνόμια. Αντιθέτως, η ελευθερία –ή μάλλον η ανελευθερία– απαντάται στον ίδιο βαθμό, τόσο στην επικρατούσα θρησκεία όσο και στις λοιπές, ενώ προσλαμβάνουν διαστάσεις εικονικότητας η μετάπτωση της συνταγματικής ορολογίας από την «ανοχή» στην «ελευθερία» και ο ευσεβής πόθος της συνταγματικής θεωρίας ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν «ασκεί εξουσίαν τινά επί των λοιπών» (Σβώλος-Βλάχος 1954: 30-43).

Στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας, χαρακτηριστικότερα επεισόδια της εξέλιξης αυτής υπήρξαν, πρώτον, το –αξιοπρόσεκτης εσωτερικής συνέπειας και συστηματικότητας– νομοθετικό πλαίσιο που έθεσε σε ισχύ η δικτατορία Μεταξά και δεύτερον, οι πολιτικές και δικαστικές παλινωδίες απέναντι στο λεγόμενο παλαιοημερολογητικό ζήτημα.

Ως προς τη μεταξική νομοθεσία (Βεγλερής 1998: 152, Μυλωνάς 1998: 239-261), ήδη η αιτιολογική έκθεση⁵ του αναγκαστικού νόμου 1363/1938 ξεκινά ειλικρινέστατα από τη διαπίστωση ότι η προϋφιστάμενη κατάσταση αποτελούσε ανισότητα σε βάρος της επικρατούσης και υπέρ των άλλων θρησκειών, οι οποίες καταχρώνται τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία τους εφόσον παραμένουν εκτός κρατικού ελέγχου: «θεσπίζονται ως προς τα μη ορθόδοξα δόγμα-

5. Πλήρες κείμενο στο: Μυλωνάς 1998: 240-241.

τα και τα μη χριστιανικά θρησκευόμενα διατάξεις ανάλογοι προς τας ισχυούσας δια την Ορθόδοξον Εκκλησίαν εις τρόπον, ώστε απέναντι του Κράτους να ισχύη εκδήλως η αρχή της ισονομίας [...] προλαμβάνονται αι πλειστάκις κατά το παρελθόν παρατηρηθείσαι, ελλείψει νόμου, εκ μέρους των ετεροδόξων καταχρήσεις της περί ανεξιθρησκείας Συνταγματικής διατάξεως εις βάρος της επικρατούσης θρησκείας».

Ο πυρήνας του προτύπου που εισάγεται με τη νέα αυτή νομοθεσία δεν εντοπίζεται τόσο στις διαβόητες και μακρόβιες διατάξεις περί προσηλυτισμού (Λοβέρδος 1986: 31-42, Πουλής 1996: 96-137) και ίδρυσης ευκτηρίων οίκων, όσο στις διατάξεις περί υποχρεωτικής συσσωμάτωσης και καταγραφής: «εντός δύο μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος [...] πάντες οι κατά νομαρχιακήν περιφέρειαν νομίμως προϊστάμενοι θρησκευμάτων και δογμάτων πλην του της επικρατούσης θρησκείας [...] υποχρεούνται όπως υποβάλωσιν υπεύθυνως [...] ακριβή κατάστασιν, κεκυρωμένην και ως προς το περιεχόμενον αυτής υπό της οικείας αστυνομικής Αρχής [...] εμφαίνουσαν τον κατά περιφέρειας αριθμόν των πιστών του οικείου θρησκευόμενου κατ' άτομα και οικογενείας [...] ως και ονομαστικήν κατάστασιν των λειτουργούντων δια την λατρείαν προσώπων». Ο συνήθως εντοπιζόμενος (Μυλωνάς 1998: 240-250) καταπιεστικός χαρακτήρας των διαδικασιών αυτών, δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο από μια μοιραία, δευτερογενή συνέπεια της σύλληψης των θρησκευτικών κοινοτήτων ως διαμερισμάτων της πολιτειακής εξουσίας (Kyriazopoulos 2005: 160). Ανάλογες δεσμεύσεις βαρύνουν την κυκλοφορία εντύπων: «βιβλία θρησκευτικά, ων το περιεχόμενον αντίκειται κατά την γνώμην της Ιεράς Συνόδου εις τα δόγματα της επικρατούσης θρησκείας [...] δέον να πωλούνται εν καταστήματι φέροντι εμφανώς εν επιγραφή την έν-

δειξιν του δόγματος εις ο ανήκουσι [...] δέον να φέρωσι επί του εξωφύλλου ανεξιτήλως έντυπον την ένδειξιν του δόγματος [...] δέον να σφραγίζονται εμφανώς υπό του Γραφείου της Μητροπόλεως, εις την περιφέρειαν της οποίας τίθενται εις κυκλοφορίαν». Υπό επιτήρηση τίθεται ακόμη και η στοιχειώδης προσωπική ελευθερία των θρησκευτικών λειτουργών: «οι ανεγνωρισμένοι αρχηγοί δογμάτων ή θρησκευμάτων, συμφώνως και προς τα δια τους αρχηγούς της επικρατούσης θρησκείας ισχύοντα, υποχρεούνται να ανακοινώσωσιν εις το Υπουργείον την μόνιμον έδραν αυτών. Πάσα μετακινήσις των ως άνω, επιτρέπεται μετ' ανακοίνωσιν εις το Υπουργείον [...] Οι ανεγνωρισμένοι κληρικοί και αρχηγοί αιρέσεων δεν δύνανται να μετακινώνται εκτός της περιφέρειας αυτών άνευ αδείας του Υπουργείου [...] η είσοδος εις τα όρια του Βασιλείου της Ελλάδος κληρικών πάντων των θρησκευμάτων ανεξαρτήτως υπηκοότητος, επιτρέπεται κατόπιν αδείας του Υπουργείου». Αντίστοιχα ισχύουν για τη λειτουργία ετεροδόξων κατηχητικών σχολείων ή ορφανοτροφείων. Την εικόνα ασφυκτικής επιτήρησης σε ολόκληρο, εν τέλει, το φάσμα των ατομικών δικαιωμάτων συμπληρώνουν οι διατάξεις για την ανέγερση ναών μετά από αίτηση «τουλάχιστον πενήκοντα οικογενειών», την οποίαν «υπογράφουσι οι αρχηγοί» αυτών: εδώ η υποχρεωτική καταστατική συσσωμάτωση εξελίσσεται σε πλήρη πυραμίδα, αφού τα μεν μέλη κάθε οικογένειας ομιλούν διά του «αρχηγού» της, η δε σύναξη των «αρχηγών» διά του «ποιμένος αυτών».

Ως προς το παλαισημερολογητικό ζήτημα, τρία μόλις χρόνια μετά την εμφάνισή του η πολιτεία συνδράμει την εκκλησία με ειδικές και καινοφανείς κατασταλτικές πρακτικές (Λιώσης 1948: 10-11, Παρασκευαΐδης 1982: 217-228). Διαρκώς παραπονούμενη ότι «δεν εισηκούσθη παρά των

εκάστοτε Κυβερνήσεων, τουναντίον δε είδεν υποθαλπομένην την αντίστασιν των εκμεταλλευτών της ευσεβείας του λαού»⁶, η εκκλησία αξιώνει από «την Κυβέρνησιν όπως εφαρμόση τους κειμένους νόμους [...] εναντίον των ταραξιών μοναχών», ιδίως με το χαρακτηρισμό της εμφάνισης παλαιοημερολογιτών κληρικών ως αντιποίησης αρχής και τη διάλυση θρησκευτικών σωματείων τα οποία επεκαλούντο δογματική ταύτιση με την ορθοδοξία χωρίς αναγνώριση των συντεταγμένων οργάνων της: «να διαλυθή [...] η εν Αθήναις Κοινότης των λεγομένων Γνησίων Ορθοδόξων μετά των εν ταις Επαρχίαις παραρτημάτων αυτής». Προς την ίδια κατεύθυνση, το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνιστούσε στην ελληνική κυβέρνηση «όπως τεθή τάχιστα αποτελεσματικός χαλινός, δια πάντων των δυνατών μέσων, εις τους αφηνιάσαντας ανιέρους ψευδοζηλωτάς». Κατά την εκκλησία, η ίδια η συνταγματική κατοχύρωση επικρατούσης θρησκείας καθιστούσε υποχρεωτική την καταστολή της εκκλησιαστικής «ανταρσίας», καθ' όσον η μεν πολιτεία δεν επιτρεπόταν ν' ανέχεται «διπλάς τελετάς και διαίρεσιν εντεύθεν των πιστών», οι δε παλαιοημερολογίτες, διοικητικά και όχι δογματικά αποκομμένοι από την εκκλησία, δεν απήλυναν θρησκευτικής ελευθερίας: «οι εις το παλαιόν εορτολόγιον πιστεύοντες δεν ανήκουσιν εις θρησκείαν τινά, διάφορον της Ελληνικής Ορθοδόξου ώστε να δύναται να τύχωσι της εκ του Συντάγματος προστασίας, αλλ' εις ομάδα, τείνουσαν εις την διασάλευσιν της εσωτερικής τάξεως και της ενότητος της επισήμου Εκκλησίας [...] η αναγνώρισις των παλαιοημερολογιτών εις ιδίαν Κοινότητα, με ιδίαν διοίκησιν, ναούς και θρησκευτικήν δράσιν, θα απετέλει πράξιν αντεθνικήν [...]

6. Εκκλησία, 1933: σ. 113.

θα διεπράττετο αμάρτημα μέγα κατά της ψυχικής ενότητος του λαού, εάν εις μίαν ελευθερίαν ευαρίθμου μειονότητας, εστερημένην περιεχομένου, επαφίετο ανεμπόδιστος η προσπάθεια προς διατάραξιν της ειρήνης της Εκκλησίας, αγνωριζομένου εις αυτήν του δικαιώματος να καλή ιερείς καταφρονούντας την επίσημον Εκκλησίαν». Όταν στο σχέδιο Συντάγματος του 1948 προστέθηκε ερμηνευτική δήλωση που ρητώς αναγνώριζε ότι «εις την έννοιαν του όρου θρησκευτική συνείδησις περιλαμβάνεται και το θρησκεύεσθαι κατά το παλαιόν εορτολόγιον», η εκκλησία αντέδρασε σφοδρά (Παρασκευαΐδης 1982: 272-281) και απέτρεψε τη διατήρηση της ρύθμισης αυτής στο Σύνταγμα του 1952.

Κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν, οι διωγμοί των περιόδων κρίσης έδωσαν μοιραία τη θέση τους στην αναγνώριση στοιχειωδών δεδομένων θρησκευτικής ελευθερίας υπέρ των παλαιοημερολογιτών ως ιδιαίτερης θρησκευτικής κοινότητας· ήδη δε ο ίδιος ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών παρατηρεί (Παρασκευαΐδης 1982: 363-364) ότι «οι παλαιοημερολογίται, ισχυριζόμενοι ότι έπαυσαν να ανήκωσιν εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος, έχουσιν απαλλαγή της υποχρεώσεως να δέχωνται τας δικαιοδοτικές αυτής αρμοδιότητας ελέγχου και εποπτείας, διαφεύγουσι δε και των πολιτειακών ρυθμίσεων επί εκκλησιαστικών θεμάτων δια τον αυτόν λόγον, και επί πλέον διότι αι μοναί αυτών στερούνται νομικής προσωπικότητος, εξελιχθέντες εις αληθές κράτος εν κράτει ένθα βασιλεύουσιν η ασυδοσία, η αυθαιρεσία και η έλλειψις στοιχειωδών εισέτι εγγυήσεων χρηστής διοικήσεως και διαχειρίσεως». Τόσο στους καιρούς της καταστολής όσο και στους καιρούς της ανοχής, πάντων χρημάτων μέτρον παραμένει το ίδιο, δηλαδή η ύπαρξη, η ένταση, η πυκνότητα και το βάθος του κρατικού ελέγχου, είτε ιδεολογικού είτε απλώς λογιστικού.

Η πάγια αυτή αντιμετώπιση του θρησκευτικού φαινομένου ως δημόσιου ζητήματος φαίνεται να προσεγγίζει τα όριά της μόλις περί το τέλος του 20ού αιώνα: υπό τα νέα θεμελιώδη δεδομένα της εγχώριας και διεθνούς αντίληψης περί δικαιωμάτων και ιδιωτικότητας, παύει πλέον να είναι ανεκτή η προσγραφή δημόσιου χαρακτήρα στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η συμπερίληψή τους στον κατάλογο των «ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων» του νόμου 2472/1997, αποτέλεσε τη φυσιολογική ενσωμάτωση των νέων αυτών παραδοχών ιδιωτικότητας και ταυτοχρόνως τη θρυαλλίδα για μια πορεία αντίστροφη εκείνης την οποία με συνέπεια και επιμονή ακολουθούσαν μέχρι πρότινος η πολιτεία και η εκκλησία.

Ειδικότερα, σημείο καμπής (Κτιστάκης 2004: 134-136) υπήρξε η διαμάχη για την αναγραφή του θρησκευόμενου στα δελτία αστυνομικής ταυτότητας, ιδιαίτερα δε η δικαστική κατάληξή της. Ήδη η επιχειρηματολογία της εκκλησίας (Ζουμπουλάκης 2002: 55-59), αλλά και των ιδιωτών που κίνησαν τη σχετική δικαστική διαδικασία (Μεταλληνός 2000: 287-293), εστιαζόταν κατά κύριο λόγο ακριβώς στη φύση των θρησκευτικών συσσωματώσεων ως συστατικών στοιχείων της πολιτικής κοινωνίας. Όπως, όμως, έκρινε το Συμβούλιο Επικρατείας⁷:

«κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο να αποκαλύψει είτε αμέσως είτε εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του, υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία τους, και κα-

μία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητούν το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερική των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο».

Ακόμη περισσότερο χαρακτηριστική, ωστόσο, είναι η γνώμη της μειοψηφίας, η οποία αποτελεί επιτομή της παραδοσιακής αντίληψης για τη δημόσια φύση των θρησκευτικών πεποιθήσεων: «το θρήσκευμα μπορεί μεν να αφορά την εσωτερική σχέση του ατόμου με το θείο, συνδέεται όμως με σωρεία εννόμων σχέσεων των πολιτών που καθιστούν την αποκάλυψη του αναγκαία και υποχρεωτική. Όταν η έννομη τάξη συναρτά τον γάμο, τον τύπο του όρκου, την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών, με επιλογές του ατόμου συνδεόμενες αποκλειστικώς με την αποκάλυψη των σχέσεών του με συγκεκριμένη θρησκεία ή με την άρνησή της, δεν μπορεί να γίνει λόγος για επέμβαση σε απαραβίαστο στοιχείο. [...] Αλλά και γενικότερα, η συμμετοχή του προσώπου σε ορισμένη θρησκευτική κοινότητα δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να θεωρηθεί μύχια πεποίθησή του (ως λ.χ. φιλοσοφική ή ιδεολογική πεποίθηση ή μυστικό καλυπτόμενο από το νόμο). Αντίθετα, η είσοδος και έξοδος στις θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες κατά το Σύνταγμα δεν μπορούν να υπάρχουν παρά μόνο ως γνωστές, αποτελούν πράξεις τελούμενες φανερά κατά τελετουργική διαδικασία, πιστοποιούμενη συνήθως με δημόσια έγγραφα. Εξ άλλου σε μία δημοκρατικά οργανωμένη πολιτεία, όπου τα ατομικά δικαιώματα κατοχυρώνονται και προστατεύονται, η προστασία των θρησκευτικών και άλλων μειονοτήτων δεν γίνεται

7. Απόφαση 2284/2001, στο: *Το Σύνταγμα*, τ. ΚΖ'/2001, σσ. 1048-1069.

με την απόκρυψη της υπέρξεώς τους αλλά με την οργάνωση πλήρους και αποτελεσματικού συστήματος έννομης προστασίας των δικαιωμάτων τους».

Σε μίαν ακόμη ειδικότερη μειοψηφική γνώμη, αναβιώνει αυτούσιο το οθωμανικό πρότυπο των μιλέτ: «η νομοθεσία για τις ταυτότητες συνάδει προς το Σύνταγμα διότι το περιεχόμενο των δελτίων περιλαμβάνει τα απαραίτητα δεδομένα της προσωπικής καταστάσεως των πολιτών εκ της συμμετοχής τους σε αντικειμενικές κοινωνικές ομάδες (έθνος, θρησκευτική κοινότητα, επαγγελματική κοινότητα, τοπική κοινότητα, οικογένεια κλπ.), τις οποίες η έννομη τάξη αναγνωρίζει και προστατεύει, ως αποτελούσες αυτήν ταύτην τη δομή της κοινωνίας. Η συμμετοχή στις ομάδες αυτές πρέπει να καθίσταται γνωστή κατά τρόπο έγκυρο εις πάντα έχοντα έννομο συμφέρον, εφ' όσον πρόκειται περί πληροφορίας ζωτικής για τη δημόσια τάξη, ως αφορώσης την ασφάλεια των προσωπικών και δικαιοπρακτικών σχέσεων, ήτοι μείζονος σκοπού του κράτους δικαίου». Οι μειοψηφικές αυτές θέσεις, έσχατη αναλαμπή θεωρητικής επεξεργασίας της παραδοσιακής θεώρησης του θρησκευτικού ως οιονεί πολιτειακού φαινομένου, εγγράφονται στη δικαστική μας ιστορία ως μια απωλεσθείσα μάχη οπισθοφυλακής.

Με την εξέλιξη του θέματος των δελτίων αστυνομικής ταυτότητας, η ελληνική έννομη τάξη, προσαρμοζόμενη, άλλωστε, σε γενικότερες εξελικτικές τάσεις (Φουντεδάκη 2000: 667-672), φαίνεται ήδη να έχει τεθεί σε τροχιά προς σταδιακή άρση κάθε πολιτειακής παρέμβασης, ακόμη και υπό τη μορφή μιας ανώδυνης «αναγνώρισης» και προς οριστική περιέλευση του θρησκευτικού φαινομένου στον ιδιωτικό χώρο (Μανιτάκης 2000: 101-119, Νικολόπουλος 2005: 14-16), όπου ήδη άλλωστε κατοικοεδρεύουν ανενόχλητες οι πολιτικές, φι-

λοσοφικές και αισθητικές επιλογές των ανθρώπων. Έχοντας εγκαίρως διαγνώσει τις τάσεις αυτές, η Εκκλησία της Ελλάδας ανθίσταται ήδη με εξαιρετική σφοδρότητα, προσδίδοντας τους διαστάσεις διωγμού: «τα πρώτα δείγματα της επιδιωκόμενης τελειωτικής μορφής στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, όπως την έχουν προδιαγράψει διάφορα κέντρα εξουσίας, έχουν ήδη εμφανισθεί ως απόψεις για τον ιδιωτικό και όχι το δημόσιο χαρακτήρα της θρησκείας»⁸. Με δεδομένη την πολιτική ισχύ της διοικούσης εκκλησίας, η τροχιά προς την ιδιωτικοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου θα διαρκέσει πολύ, όπως άλλωστε απέδειξε η διστακτικότητα με την οποία το πολιτικό σύστημα υποδέχθηκε πρόσφατες σχετικές προτάσεις (Τσαλόγας 2005). Η κατεύθυνση, ωστόσο, αναμένεται σαφής, πολλώ μάλλον αφού ακόμη και στην εκκλησία εμφανίζονται θύλακες αναγνώρισης του οφέλους που και αυτή η ίδια θα αποκομίσει από την απεμπλοκή της, τόσο στο πεδίο της οικονομικής διαχείρισης όσο και σε εκείνο της ελευθερίας άρθρωσης δημόσιου λόγου.

Στην κρίσιμη αυτή συγκυρία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά ο τρόπος με τον οποίο θα προσαρμοσθούν οι ίδιες οι μειονοτικές θρησκευτικές κοινότητες, πολλώ μάλλον όταν για ορισμένες από αυτές το πρότυπο του πολιτειακού εναγκαλισμού αποτελούσε πηγή ασφάλειας και παρείχε κίνητρα για διεκδίκηση μεριδίου εξουσίας ή προνομίων, αντί της διεκδίκησης θρησκευτικής ελευθερίας. Πράγματι, υπό το σύνθημα και τη συνταγματική αναγκαιότητα της θρησκευτικής ισότητας, πολλές θρησκευτικές κοινότητες έχουν, μέχρι στιγμής, αναλώσει τις δυνάμεις τους όχι τόσο στο αίτημα για

8. Εισήγηση Αρχιεπισκόπου Αθηνών ενώπιον της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας, στο: *Εκκλησία*, 2001: σ. 852.

άρση των νομικών κωλυμάτων στην ελευθερία της λατρείας ή για γενικότερη απεμπλοκή του θρησκευτικού φαινομένου από την πολιτειακή επιτήρηση, όσο κυρίως στο αίτημα για γενίκευση και επέκταση προνομίων πολιτειακής υφής, όπως οι φορολογικές απαλλαγές (Παπαγεωργίου 2005: 47-71), η πολεοδομική ασυλία ή η μέχρι πρότινος ισχύσασα ειδική στρατολογική μεταχείριση θρησκευτικών λειτουργών.

Δεν είναι τυχαίο ότι την κατάργηση της ειδικής αυτής στρατολογικής μεταχείρισης ζήτησε πρώτη η ίδια η Εκκλησία της Ελλάδας⁹, όταν πια διαπίστωσε ότι η διάχυσή της υπό ίσους όρους είχε φθάσει στο σημείο να καθιστά ελκυστική τη σταδιοδρομία θρησκευτικών λειτουργών στις παντοειδείς θρησκευτικές κοινότητες. Ομοίως, δεν είναι τυχαίο ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά κατόρθωσαν να ταυτισθούν στατιστικά και ουσιαστικά με την αντίρρηση συνείδησης, μέχρι του σημείου τα πιστοποιητικά του σωματείου τους να αποτελούν πλήρη απόδειξη και να καθιστούν περιττή τη διεξαγωγή της συνέντευξης ενώπιον της ειδικής επιτροπής που προβλέπει ο νόμος 3421/2005. Επίσης δεν είναι τυχαίο ότι οι καινοφανείς κινήσεις αναβίωσης της αρχαίας ελληνικής θρησκείας δεν αρκούνται στην εκ των πραγμάτων ανενόχλητη τέλεση των λατρευτικών τους πράξεων, αλλά αγωνίζονται για την εξασφάλιση πολιτειακής αναγνώρισης υπό τη μορφή άδειας ίδρυσης ευκτηρίου οίκου¹⁰ ή έστω δικαστικής αναγνώρισης σωματείου¹¹, ως εάν η παρεμβολή

9. Έγγραφο Διαρκούς Ιεράς Συνόδου υπ' αρ. πρωτ. 1012/2005, στο: *Εκκλησία*, 2005: σσ. 278-280.

10. Πόρισμα Συνηγόρου του Πολίτη υπ' αρ. πρωτ. 11155/2002, στο: *Το Σύνταγμα*, τ. ΚΗ'/2002, σσ. 991-995.

11. Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών 1290/2006, στο: *Το Σύνταγμα*, τ. Λ'/2006, σσ. 1303-1311.

πολιτειακής αναγνώρισης συνιστούσε ουσιαστική προϋπόθεση για την ιστορική, κοινωνική και «εθνική» δικαίωση της παρουσίας τους. Δεν είναι, τέλος, τυχαίο ότι χαιρετίστηκε πανταχόθεν η πρόσφατη υπαγωγή μιας ακόμη θρησκευτικής κοινότητας στον άμεσο πολιτειακό έλεγχο, με το νόμο 3512/2006 για την ίδρυση ισλαμικού τεμένους. Όπως λοιπόν φαίνεται, ο θρησκευτικός κρατισμός διατηρεί μίαν αναπάντεχη και αδιόρατη γοητεία, οι δε δυνάμεις αδράνειας που τον συντηρούν δεν εντοπίζονται μόνο στην Ορθόδοξη Εκκλησία. "θρησκευτικός κρατισμός"

Άλλωστε, σε ειδοποιόν αντιπαραβολή προς τις παντός άλλου είδους ιδεολογικές επιλογές των ανθρώπων, η θρησκεία δεσμεύει, αξιώνει συνειδησιακή και ηθική υπαγωγή, είναι σε θέση να παρασύρει προς το καλύτερο και προς το χειρότερο. Ο νομοθέτης, αντιλαμβανόμενος και συνάμα φοβούμενος την ανορθολογική αυτή δύναμη, παλινωδεί ανάμεσα στη συμβατική υποχρέωση σεβασμού του ενδιαθέτου φρονήματος και στην ανομολόγητη δυσπιστία απέναντι στον «ανήκοντα», στον ετεροκαθοριζόμενο πιστό τον οποίον αδυνατεί να αντιμετωπίσει ως φορέα ελεύθερης βούλησης και ενίοτε υποκύπτει στον πειρασμό να τον «προστατεύσει» από τον ίδιο του τον εαυτό και τις μεταστροφές του. Μερικώνωντας πρωτίστως για την κοινωνική ευταξία, ο νομοθέτης διστάζει ενώπιον του καινοφανούς ή το ανέλεγκτου, εξού και οι ρυθμίσεις περί αδειοδότησεως ευκτηρίων οίκων. Αποθαρρύνει την κινητικότητα, εξού και οι ρυθμίσεις περί προσηλυτισμού. Ενθαρρύνει την κατά γενεάς συνέχεια, εξού και η αναγνώριση του δικαιώματος των γονέων να καθορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση. Προσβλέπει στην αναγνωρισιμότητα διά της δημόσιας καταγραφής, εξού και η αναγραφή του θρησκευάματος στα δελτία αστυνομικής

ταυτότητας. Πατάσσει την πολιτική παρέμβαση των θρησκευτικών κοινοτήτων, εξού και το ιδιώνυμο αδίκημα του άρθρου 196 Ποινικού Κώδικα για θρησκευτικούς λειτουργούς που «διεγείρουν σε εχθροπάθεια κατά της πολιτειακής εξουσίας». Όλα αυτά θα ήταν αδιανόητα προκειμένου περί πολιτειακής συμπεριφοράς απέναντι σε φορείς πολιτικών, αισθητικών ή άλλων ιδεολογικών επιλογών, παρίστανται → όμως φυσιολογικά μέσα στο πλαίσιο της σύλληψης του θρησκευτικού φαινομένου ως δεσμευτικού, δεσμευμένου και οπωσδήποτε δημόσιου.

Τα διλήμματα αυτά, σε συνδυασμό με παραμέτρους ιστορικής ιδιαιτερότητας για τις οποίες έγινε λόγος προηγουμένως, διευκολύνουν στο να κατανοηθεί η υστέρηση του έλληνα νομοθέτη, χωρίς βεβαίως να τη δικαιολογούν. Οι εξελίξεις θα εξαρτηθούν από το κατά πόσον η πολιτεία, αντί της ταρίχευσης πολιτειακών υποκαταστάτων και της στεγανοποίησης παραδεδομένων στατιστικών αναλογιών, εξασφαλίσει την ακώλυτη εκδήλωση κάθε ενδιαθέτου φρονήματος και συμφιλιωθεί με την ύπαρξη αντίστοιχων οργανωτικών μορφωμάτων στους κόλπους της κοινωνίας υπό όρους ελευθερίας. Οσοδήποτε ταχύς και πλήρης, ο νομοθετικός εκσυγχρονισμός της θρησκευτικής ελευθερίας θα έχει, ωστόσο, περιορισμένο κανονιστικό αντίκτυπο, εφόσον δεν συνδυασθεί με σταδιακή, έστω, μετάλλαξη των ιδιότυπων θρησκευτικών παραμέτρων που στοιχειώνουν την ελληνική περί έθνους αντίληψη.

Βιβλιογραφία

- Alivizatos, N. (1999), "A new role for the greek Church?", στο: *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 17, τεύχ. 1, σσ. 23-40.
- Filos, A. (2004), «Religiöse Toleranz im Verfassungsstaat», στο: H. Lehmann (Hrsg.), *Koexistenz und Konflikt von Religionen*, Göttingen: Wallstein, σσ. 130-139.
- Garlicki, L. (2005), "State surveillance over the organization of religious communities", στο: J. Iliopoulos-Strangas (επιμ.), *Constitution & religion*, Αθήνα-Βρυξέλλες: A. Sakkoulas – Bruylant, σσ. 71-87.
- Konidaris, I. (1994), "Legal status of minority churches and religious communities in Greece", στο: European Consortium for Church-State Research, *The legal status of religious minorities in the countries of the European Union*, Θεσσαλονίκη-Μιλάνο: Sakkoulas-Giuffrè, σσ. 171-181.
- Kyriazopoulos, K. (2005), "Proselytization in Greece; criminal offense versus religious persuasion and equality", στο: *The Journal of Law and Religion*, τ. 20, τεύχ. 1, σσ. 149-245.
- Zaffi, D. (2006), «Das millet-System im Osmanischen Reich», στο: Chr. Pan-B. S. Pfeil (Hrsg.), *Zur Entstehung des modernen Minderheitenschutzes in Europa*, Βιέννη-Νέα Υόρκη: Springer, σσ. 132-155.
- Αγουρίδης, Σ. (2002), «Ορθοδοξία και ελληνικότητα από τη σκοπιά της νεωτερικότητας», στο: Θ. Λίποβατς-Ν. Δεμερτζή-Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 364-387.
- Αναγνωστοπούλου, Σ. (1998), *Μικρά Ασία 19ος αι.-1919: οι ελληνορθόδοξες κοινότητες από το μιλλέτ των ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, 2η έκδ., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βεγλερής, Φ. (1998), «Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα», στο: Ν. Φραγκάκη (επιμ.), *Μετανάστες, ρατσισμός και ξενοφοβία*, Αθήνα: Α. Σάκουλας, σσ. 151-153.

- Βόγλη, Ε. (2007), «*Έλληνες το γένος*»: η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των ελλήνων, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δημούλης, Δ. (1999), «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού», στο: Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 81-164.
- Ζουμπουλάκης, Σ. (2002), *Ο Θεός στην πόλη*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Ζώη, Κ.-Λασιθιωτάκης, Γ.-Γιαννόπουλος, Π. (1998), *Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος*, 1η έκδ., Αθήνα: Α. Σάκουλας.
- Κονιδάκης, Ι. (2005), *Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*, 4η έκδ., Αθήνα: Α. Σάκουλας.
- Κτιστάκης, Γ. (2004), «Από την αναγνώριση της μειονοτικής θρησκευτικής ταυτότητας στη μάχη των ταυτοτήτων», στο: Μ. Τσαπόγας, Δ. Χριστόπουλος, (επιμ.) *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 130-137.
- Λιώσης, Π. [Επίσκοπος Διαυλείας] (1948), *Συνταγματική, νομική και κανονική ανάπτυξεις του παλαισημερολογιακού ζητήματος*, Πανελλήνιος Θρησκευτική και Εθνική Ορθόδοξος Κοινωνία: Αθήναι.
- Λοβέρδος, Α. (1986), *Προσηλυτισμός*, Αθήνα: Α. Σάκουλας.
- Μανιτάκης, Α. (2000), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος-έθνος*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Ματάλας, Π. (2002), *Έθνος και ορθοδοξία*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μεταλληνός, Γ. (2000), «Η ελληνική ταυτότητα», στο: Α. Χαράμαντιδη (επιμ.), *Εκκλησία και ταυτότητες*, Αθήνα: εκδ. Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 287-293.
- Αυλωνάς, Ι. (1998), *Η ελληνική νομοθεσία ουσιαστικού ποινικού δικαίου κατά το διάστημα 1936-1940*, Αθήνα: Α. Σάκουλας.

- Νανάκης, Α. [Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου] (2002), *Εκκλησία εθναρχούσα και εθνική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Νικολόπουλος, Π. (2005), *Ιδιωτικοποίηση της θρησκείας και εκκοσμίκευση της Εκκλησίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παπαγεωργίου, Κ. (2005), *Το φορολογικό καθεστώς των θρησκευμάτων*, Θεσσαλονίκη: Σάκουλας.
- Παπαστάθης, Χ. (2000), «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία», στο: Χ. Παπαστάθη (επιμ.), *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Θεσσαλονίκη: Σάκουλας, σσ. 21-50.
- Παρασκευαΐδης, Χ. [Μητροπολίτης Δημητριάδος] (1982), *Ιστορική και κανονική θεώρησης του παλαισημερολογητικού ζητήματος κατά τε την γένεσιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι*, Αθήναι.
- Πουλής, Γ. (1996), *Θρησκευτικό ποινικό δίκαιο*, Αθήνα: Α. Σάκουλας.
- Σαρμάς, Ι. (1997), «Η ελευθερία ιδρύσεως ναών και ευκτηρίων οίκων», στο: Κ. Μπέη (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1997, *Ευνομία*, σσ. 339-354.
- Σβώλος, Α.-Βλάχος, Γ. (1954), *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, τόμος Α', Αθήναι.
- Τρωιάνος, Σ.-Δημακοπούλου, Χ. (1999), *Εκκλησία και πολιτεία: οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Α. Σάκουλας.
- Τσαπόγας, Μ. (2005), «Πέτρα στη λίμνη: κόμματα, κοινωνία, εκκλησία και θρησκευτική ελευθερία», στο: *Μεταρρύθμιση*, τ. 2, σσ. 24-27.
- Φουντεδάκη, Π. (2000), «Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», στο: *Το Σύνταγμα*, τ. ΚΣΤ', σσ. 647-673.